

2. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича / Михайло Грушевський // Хроніка 2000: [укр. культурол. альм.]. Ч. 2. [Україна. Філософський спадок століть]. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 690–716.
3. Єндик Р. Вступ до расової будови України. Основні питання з загальної і суспільної антропології та еugenіки України / Ростислав Єндик. – Мюнхен : Наук. т-во ім. Т. Шевченка, 1949. – 440 с. – (Ч. 1. Бібліотека Українознавства).
4. История философии, 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/history_of_philosophy/180/ДРУГОЙ
5. Кримський А. Андрій Лаговський // Кримський А. Твори. У 5 т. Т. 2. Художня проза. Літературознавство і критика / Агатангел Кримський ; [ред. тому О. Є. Засенко ; упоряд. і прим. Н. О. Вишнеvської та М. Л. Гончарука]. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 7–304.
6. Кушнір М. Велич мистецтва і відродження культури / Михайло Кушнір // Хроніка 2000: [укр. культурол. альм.]. Ч. 2. [Україна. Філософський спадок століть]. – К. : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2000. – С. 188–208.
7. Наливайко Д. С. Сучасна літературна компаративістика : стратегії і методи [Текст] : антологія / ред. Д. С. Наливайко ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 488 с.
8. Наливайко Д. С. Україна очима Заходу [Текст] / Д. С. Наливайко. – Вид. 2-ге, доповн. – К. : Грамота, 2008. – 784 с. – (Серія «Бібліотека Шевченківського комітету»).
9. Яннарас Х. Варіації на тему «Пісні Пісень» / Христос Яннарас ; [пер. із грец. С. Говоруна, передм. К. Сігова]. – К. : Дух і Літера, 1999. – 128 с. – (Бібліотека ХХІ століття).

УДК 821.161.3 – «19» 09 (075.8)

Анжела Мельнікава

ПРАБЛЕМА НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ІДЭНТЫЧНАСЦІ Ё ТВОРАХ КУЗЬМЫ ЧОРНАГА

У статті осмислюється рецепція Кузьмою Чорним проблем білоруської ідентичності.

Ключові слова: національна ідентичність, твір, автор, текст, Схід, Захід, мала батьківщина.

Мельникова А. Н. Проблема национальной идентичности в произведениях Кузьмы Чёрного. В статье осмысляется рецепция Кузьмой Чёрным проблем белорусской идентичности. Концепция пограничного положения Беларуси (между Западом и Востоком) была принципиально важной для Кузьмы Чёрного. Указывается, что специфика белорусской идентичности заключается в совмещении черт западной и восточной ментальности, привязанности к так называемой «малой родине». Определяющим в становлении национального стал военный опыт.

Ключевые слова: национальная идентичность, произведение, автор, текст, пограничное положение, Запад, Восток, малая родина.

Melnikova A. N. The Problem of National Identity in Kuzma Chorny's Works. The article analyses Kuzma Chorny's perception of problems of the Belarussian identity. The concept of boundary position of Belarus (between the West and the East) was essentially important for Kuzma Chorny. Specificity of the Belarussian identity consists in combination of lines of western and eastern mentality, attachment to so-called «the small native land». Military experience became defining in formation of national consciousness.

Key words: national identity, work, the author, the text, boundary position, the West, the East, the small native land.

Постаноўка навуковай праблемы і яе значнасць. Беларускае літаратуразнаўства мае досыць важкія набыткі ў асэнсаванні нацыянальнай спецыфікі нашай літаратуры. Першымі да гэтага пытання звярнуліся В. Ластоўскі (артыкул «Сплачывайце доўг»), М. Багдановіч («Забыты шлях»), М. Гарэцкі («Развагі і думкі», «Наш тэатр»), А. Луцкевіч («Адбітае жыццё»), Антон Адамовіч («Да нью-ёрскага выдання "Твораў" Уладзіміра Жылкі»). Так, М. Багдановіч пісаў: «Як кожны народ мае сваю нацыянальную душу, так ён мае і свой асаблівы склад (стыль) творчасці, найбольш прыдатны да гэтай душы» [5, 288]. Аднак праблема выяўлення нацыянальнай ідэнтычнасці ў літаратуры з'яўляецца практычна недаследаванай беларускім літаратуразнаўствам, што і абумоўлівае актуальнасць работы.

Мэта – сцвердзіць ролю Кузьмы Чорнага ў адлюстраванні мастацкім словам беларускай ідэнтычнасці.

Задача: прааналізаваць выяўленне беларускай ідэнтычнасці ў творах Кузьмы Чорнага.

Выкладанне асноўнага матэрыялу і абгрунтаванне атрыманых вынікаў даследавання. Першым, хто на светапоглядным узроўні паспрабаваў вызначыць сутнасць беларускага, быў беларускі філосаф Ігнат Канчэўскі (псеўданім І. Абдзіраловіч): (эсэ «Адвечным шляхам»,

1921, Вільня). Асноўнымі прыкметамі беларускай ідэнтычнасці, паводле І. Канчэўскага, з'яўляюцца становішча паміж Усходам і Захадам, хістанні паміж гэтымі культурамі, а таксама адначасовае непрыманне іх: «Беларусь ад X веку і да гэтай пары фактычна з'яўляецца полем змагання двух кірункаў еўрапейскай культуры – заходняга і ўсходняга. Граніца абодвух уплываў, падзяляючы славянства на два станы, праходзіць праз Беларусь, Украіну і хаваецца ў балканскіх краях» [1, 44].

З таго часу канцэпцыя памежнага становішча Беларусі з'яўляецца дамінуючай у беларускай культуралогіі (І. Бабкоў «Этыка памежжа: транскulturнасьць як беларускі досьвед» [4]).

Сур'ёзны крок у напрамку вывучэння нацыянальнай спецыфікі беларускай літаратуры быў зроблены сябрамі літаратурнага аб'яднання «Узвышша» (1926–1931), актыўным удзельнікам, адным з арганізатарў якога з'яўляўся Кузьма Чорны (1900–1944). Выяўленне беларускай ментальнасці ў творах мастацкай літаратуры было адным з прыярытэтных напрамкаў дзейнасці «Узвышша». Пытанні нацыянальнай спецыфікі літаратуры, нацыянальнай адметнасці культуры, беларускага стылю, беларускіх вобразаў распрацоўваліся ў артыкулах Ф. Купцэвіча, Язэпа Пушчы, А. Бабарэкі, Кузьмы Чорнага. Узвышшаўцы ставілі пытанне пра нацыянальны стыль і нацыянальныя формы мастацтва, абвясчалі адданасць нацыянальным традыцыям, караням. Крытык А. Бабарэка першым беларускім нацыянальным раманам назваў менавіта раман Кузьмы Чорнага «Зямля» [3].

«Самым беларускім» пісьменнікам нашай літаратуры называў А. Адамовіч Кузьму Чорнага [2, 8]. Сам лад мыслення прэзаіка, сінтаксіс, мова выразна беларускія, не кажучы ўжо пра тыпова беларускія характары, стыль паводзін герояў. Творы Кузьмы Чорнага – гэта маштабнае палатно, дзе поўна, грунтоўна выпісаны партрэт Беларусі (раманы «Зямля», «Пошукі будучыні», «Бацькаўшчына», «Скіп'ёўскі лес», «Вялікі дзень»). Тут і малюнка прыроды, і побыт, і нацыянальны светапогляд, і самабытная філасофія.

І менавіта тая лінія ў беларускай літаратуры, прадстаўніцамі якой з'яўляюцца Колас – Чорны – Мележ адыграла, па словах Л. Корань, «ахоўную для нацыянальнага менталітэту ролю, паколькі з патрыярхальнай упартасцю малявала пэўны беларускі тып у часы асіміляцыйнай экспансіі» [7, 44].

У асэнсаванні праблем нацыянальнай ідэнтычнасці, пададзеных у творах Кузьмы Чорнага, можна вылучыць два падыходы: свядомы

зварот пісьменніка да праблем, спецыфікі беларускага і апасродкаваны, калі нацыянальная ментальнасць выяўляецца праз сістэму мастацкіх сродкаў, тып літаратурнага героя, хранатоп і іншыя асаблівасці мастацкай структуры. Спынім сваю ўвагу на першым падыходзе, паколькі менавіта Кузьма Чорны мэтанакіравана імкнуўся асэнсоўваць спецыфіку беларускай ідэнтычнасці.

Канцэпцыя памежнага становішча Беларусі (паміж Захадам і Усходам) была прынцыпова важнай і для Кузьмы Чорнага. Тэма «Захад-Усход» пастаянна гучыць на старонках раманаў «Пошукі будучыні», «Млечны шлях», «Вялікі дзень». Паказальна, што пісьменнік збіраўся нават даць аднаму са сваіх раманаў назву «Захад і Усходу». Раман «Ідзі, ідзі» павінен быў называцца «Раскржаванне», другая частка рамана рамана «Пошукі будучыні» называецца «Вялікае Скрыжаванне» (Беларусь як краіна, праз якую праходзяць шляхі Захад – Усход – Поўдзень – Поўнач).

Так, у рамане «Трыццаць год» Кузьма Чорны неаднойчы ўкажа на памежнае становішча Беларусі: «Шмат тут было навырэзана чалавечых прозвішчаў – і кірыліцаю, і лацінкаю, і прозвішчы гэтыя належалі, відаць, людзям з розных куткоў свету, бо тут быў і “Громаў”, і “Пшэвідніцкі”, і “Карнейчык”, і “Жуанеіль” [10, 320], «пад гэтым дахам перавярнулася бездань усялякага народу – каб траха, дык з усёй Еўропы, з усходу і захаду» [10, 345]. Героямі рамана «Млечны шлях» з’яўляюцца беларусы, немцы, паляк, чэх.

На памежны стан стан паміж захадам і ўсходам указвае і месца, дзе адбываецца дзеянне раманаў «Млечны шлях», «Пошукі будучыні», «Вялікі дзень»: «А тут праходзіць шаша, што паміж Масквой і Варшавай?» [9, 188], «вялікі шлях з усходу на захад праходзіць каля мястэчка Сумліч» [9, 80]. Тут Беларусь паўстае як месца сутыкнення розных уплываў, на што ўказвае вопратка герояў: «Кашуля была з саматканага палатна... Боты на ім былі нямецкія» [9, 171], «...выцягнуў аднекуль з-пад свае адзежы нейкую зброю, падобную да вялікага фінскага нажа» [9, 172]. Немец апануты ў рускі кажух.

Такім чынам, спецыфіка беларускай ідэнтычнасці заключаецца ў адкрытасці розным уплывам: і Расіі, і Польшчы, і Украіны, і Літвы. Менавіта такую карціну (Беларусь як месца, дзе сыходзяцца розныя культуры, уплывы, палітычныя інтарэсы) падае нам Кузьма Чорны ў рамане «Пошукі будучыні»: «Сярод поля бялелася роўная істужка дарогі – гэта быў вялікі стары шлях паміж усходам і захадам. Нам

дзіўна было бачыць, што цяпер ён пусты... Тут праехалі польскія сяляне, нашы гародзенцы, беластачане, віленцы і вілейчане» [9, 8].

Гэтае становішча і паўплывала на тое, што ўсе войны, што палыхалі ў Еўропе, прайшлі праз Беларусь. Кузьма Чорны пастаянна звяртаецца да гэтай акалічнасці ў сваіх раманах перыяду Вялікай Айчыннай вайны, гаворыць пра жахі гэтых шматлікіх разбурэнняў: першай і Другой Сусветных войнаў, дзвюх рэвалюцый, белапольскай акупацыі, асэнсоўвае спецыфіку светаадчування народа, вымашанага жыццём на тэрыторыі, праз якую пастаянна праходзяць разбуральныя войны. Ваенны вопыт стаў вызначальным у станаўленні нацыянальнага характару беларусаў. Думка пісьменніка скіравана на асэнсаванне гэтага ўплыву катастроф (войнаў, рэвалюцый, разбурэнняў) на ментальнасць, светаадчуванне беларусаў. Таму Кузьма Чорны так падрабязна апісвае жахі разбурэнняў, татальнае знішчэнне жыцця, уласнай жыццёвай прасторы. У рамане «Млечны Шлях»: «Тут льга было прайсці вялікую прастору і не напаткаць чалавека і яго аселішча. Вельмі многа тут чарнелася печышчаў і асмалкаў, і ў сухія дні вецер круціў і ўзнімаў сухі попел. Многа лётала варання. І брахалі валачашчыя сабакі. Часамі было падобна, што пройдзе струмень трупнага духу» [9, 169].

Піша Кузьма Чорны і пра розныя **геапалітычныя канцэпцыі** ў адносінах да Беларусі. Так, герой рамана «Пошуки будущины» Люцыян Акаловіч з'яўляецца прадстаўніком тых колаў, якія глядзяць на Беларусь як на частку польскіх земляў (крэсаў усходніх), «старое, як свет, ідзі заваёўнага руху на ўсход» [9, 81]. Акаловіч спавядаецца: «А з слова “Беларусь” мы смяяліся. Ніякай Беларусі няма, а ёсць Польшча» [9, 129]. Граф Паліводскі быў афіцэрам спачатку рускай арміі, а пасля польскай.

Акрэслівае К. Чорны і геаграфічныя межы Беларусі: узгадвае Палессе, Дзісеншчыну, Віцебшчыну, Смаленшчыну (крывіцкія землі, тут у 1919 годзе абвешчана БССР), называе гарады Беласток, Бабруйск, Гомель, Нясвіж, Клецк, Ворша, Карэлічы, Мір, Баранавічы.

Піша пра «два беларускія абшары, сваёй прыродай, характарам і выглядам далёкія адзін ад аднаго... Недзе адтуль, дзе хвоя саступае месца ясеню і дубу і дзе менш цудоўнай мяккай нахмуранасці і задумённасці ў пейзажы, як у тых уккрытых хвойай краявідах...» [9, 81]. Пра Палессе: «Ніхто не сказаў бы, што тут было палескага, але яно такі было – ці можа тое, што многа было параскіданых усюды дубоў,

ці неба мела густыя, як над Палессем, колеры, ці роўных нізін больш было, як крутых узгоркаў» [9, 67].

У раманах «Пошукі будучыні», «Млечны Шлях» Кузьма Чорны пастаянна звяртаецца і да вобразу шыпшыны, якая, дзякуючы Ул. Дубоўку, Кузьме Чорнаму, а пазней і Ул. Караткевічу набыла статус нацыянальнага сімвалу: «А як быў я малы, разрастаўся тады збоку ад гасцінца пад Сумлічамі куст шыпшыны. А калі я ішоў на вайну, куст быў ужо цэлым зараснікам. Божа мой, я ж, пакутуючы душой у той праклятай Нямеччыне, толькі і думаў што пра Волечку і пра тую шыпшыну. Без Волечкі і без шыпшыны няма для мяне і роднай бацькаўшчыны» [9, 53].

Упершыню непрыхавана публіцыстычна Кузьма Чорны загаварыў пра нацыянальнае пытанне у рамане «Ідзі, ідзі» (1930): «... наша нацыянальнасць толькі нядаўна ўстала з шматвяковае свае труны. Мы чакаем зняцця з твару нашай краіны крывавай раны, ганебнай мяжы, што жывое цела рэжа папалам...» [8, 167] (Маецца на ўвазе Рыжская змова 1921 года, паводле якой Беларусь была падзелена паміж Польшчай і Расіяй). Пісьменнік не баяўся палемізаваць з тагачаснымі партыйнымі ўстаноўкамі на «зліццё нацый», часовы характар «нацыянальнага»: «Чаму вы заўсёды ўспомніце нацыянальнасць? Нацыянальная ж культура – толькі сродак.

– Дык трэба, каб гэта культура была, а не халтура... Чаму ж вы ніколі не ўпікнулі немцаў, рускіх, палякаў, французаў, што яны – немцы, рускія, палякі... А самі сябе вы заўсёды ўпікаеце, што вы беларус?

– Вам, вядома, не падабаецца, што і прафесар гаворыць рускаю моваю.

– Не падабаецца.

– Вы адно не станьце за шавіністку... Вы там і дзяржаўную мяжу ўспаміналі. Гэта што? Зняццё з твару Беларусі ганебнай мяжы (здаецца, так вы казалі), а тады, значыцца, ці не нацыянальна-дэмакратычная рэспубліка?

– Не здекуйцеся. Нашто вы ў сваёй нянавісці да сваёй нацыянальнасці даходзіце да здзеку з кожнага ўспамінання пра гэтую нацыянальнасць» [9, 168].

Відавочна, што нацыянальнае пытанне было вельмі істотным, баючым для Кузьмы Чорнага, калі ў 30-я гады мінулага стагоддзя пісьменнік наважваўся выказаць такое:

«– Гэта сімвал нашай краіны.

– Што?

Арандатарства. Мы дома не маем дому. Праз цэлыя вякі ў сваёй краіне арандатары...» [8, 200].

У творах 30-40-х гадоў Кузьма Чорны пастаянна звяртаецца да рэалій нацыянальнага. Так, з твора ў твор пісьменнік нагадвае пра канфесійнае становішча Беларусі, падзел беларусаў на праваслаўных і каталікоў: «Даўно адзванілі ў царкве – адпраўлялася праваслаўная імша. Ад’енчылі таксама і касцёльныя званы: адпраўлялася імша каталіцкая» [8, 308]. І адначасова піша К. Чорны пра палітызаванасць царквы і касцёла, якія працяглы час праводзілі палітыку русіфікацыі і апалячвання адпаведна.

У рамане «Пошукі будучыні» Кузьма Чорны вядзе гаворку пра палітыку дэнацыяналізацыі, якая праводзілася касцёлам на беларускіх землях: «Касцёл для фальваркаўца заставаўся вызначэннем не веравызнання, а нацыянальнасці, беларускую мову ён ламаў аб польскую і думаў, што гэтым жаргонам ён далучыўся да культуры, якая ўкладвалася ў яго ў словы – пан, маёнтак, фальварак» [9, 81].

Узгадвае пісьменнік і старонкі беларускай гісторыі, закрышчэ манастыроў, што дапамагалі паўстанцам у тысяча восемсот шэсцьдзесят трэцім годзе (нацыянальна-вызваленчае паўстанне пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага): «Стаўшы на ўзгорку, акрай каржакаватага хвойнічку, відаць: чорная вежа сярэдневяковага княжага замка, шэрая касцёльная вежа, зялёная царкоўная, рудая (абшарпаная) бляха былога бернардынскага кляштару. Гэты кляштар, пасля паўстання шэсцьдзесят трэцяга года, расійская імперская ўлада скасавала» [9, 299].

Нацыянальная, гістарычная крыўда прарываецца і ў рамане «Бацькаўшчына»: «А-а, Гушка! – абазваўся прыстаў. – Але! – Але! Але! – перакрывіў яго прыстаў. – В такой день не можеш ответить русским языком!» [8, 340].

Кузьма Чорны называе Расійскую імперыю турмою народаў-жабракоў: «Стаяў расійскі народ. Стаялі іншыя народы, з’яднаныя абцугамі пад сцягам Расійскай імперыі. Іх гналі заваяваць сабе старое права: з жабрачымі торбамі на плячах дагніваць свой век у вялікай турме і перадаць гэтак права сваім дзецям» [8, 340]. І пры панскай Польшчы жышчэ беларусаў не палепшала: «... выраслі новыя фальваркі, а сялянскія загоны яшчэ больш падрабнелі. Асаднікі сядзелі на лепшых мясцінах, парабкі цягалі ярмо на панскіх дварах, змянялася ўсё, а разам з тым здавалася, што ўсё гэта спрадвечнае, улегаванае» [8, 426].

Мікалая Сямагу, героя рамана «Млечны шлях», польскія ўлады пераследуюць за беларускасьць, за адкрыцьцё беларускай школы: «Ён сабраўся ў дарогу з чужой дзяржавы і роднай зямлі» [9, 210]. Родныя дзеці не маюць магчымасці быць самімі сабою, беларусамі (у лісце да бацькі ставяць подпісы на польскай мове): «Жах агарнуў яго. Прышэлец на родную зямлю, чужынец, вырывае іх душу і на яе месца пакінуць хоча сваю, ім чужую» [9, 213].

Прагучаў у рамане «Ідзі, ідзі» і традыцыйны для Кузьмы Чорнага матыў гунту, сувязі з родным: «Тут гэта не густы вашы сходзяцца ці разыходзяцца, вы гэта не кветку дзікую любіце, а свет той, выган той, дзе яна расце. Тых людзей, якіх вы звязваеце з гэтымі людзьмі» [8, с. 180].

Спецыфіка беларускай ідэнтычнасці заключаецца ў моцнай прывязанасці беларуса да так званай малой радзімы, уласнай хаты. Згодна з Ул. Конанам, «універсальным беларускім мастацкім архетыпам стала малая бацькаўшчына, або “Родны кут”, паводле Якуба Коласа» [6, 21]. Сімвал «роднага кута» – скразны ў беларускай літаратуры, пачынаючы ад Ф. Скарыны, М. Гусоўскага, С. Полацкага.

Названы архетып выяўляе такую істотную і паказальную рысу ў свядомасці беларуса, як тоеснасць чалавека самому сабе, імкненне метафізічна вызначыцца, мець акрэсленае месца ў свеце, дзе можна пачуваць сябе самастойна, незалежна. Гэта ідэя – цэнтральная ў беларускай літаратуры. Страту зямлі, дому, радзімы героі ўспрымаюць як парушэнне гармоніі, як страту жыццёвай асновы: Ф. Багушэвіч («Мая хата», «Ахвяра»), Я. Купала («Раскіданае гняздо»), М. Багдановіч («Слуцкія ткачыкі»). Героя беларускай літаратуры вылучае замілаванне, любасць да свайго кутка зямлі, месца, дзе давалося нарадзіцца і жыць. Гэтая прывязанасць не паказная, гэта арганічны стан героя, натуральнае самапачуванне. Можна ўзгадаць Кузьму Чорнага з яго «мне ўсё жыццё хопіць апісваць свае родныя Цімкавічы», для якога свой кутчак зямлі, свая «марка» (У. Фолкнер) – Сусвет. Нездарма К. Чорны з такой асалодай узгадвае шматлікія назвы беларускіх паселішчаў: «На поўдзень ад шашы ён ідзе на Вызну, Морач, Страхінь і Орлік і ўваходзіць у самыя Агаркаўскія балоты. На поўдзень жа ад шашы, пасля свайго перакрывавання з ёю, шлях ідзе на Семежава, Лешню, Цімкавічы, Капыль, Старыцу, Перавоз, Самахвалавічы і такім парадкам кіруецца на Мінск» [9, 81]. Разбурэнне гэтых спрадвечных асноў прыводзіць да разбурэння

тоеснасці, самасці, урэшце, дэнацыяналізацыі, што прадбачылі і супраць чаго выступалі нашы пісьменнікі.

Высновы і перспектывы далейшага даследавання. Такім чынам, для К. Чорнага прынцыповай была канцэпцыя памежнага становішча Беларусі (паміж Захадам і Усходам), што адлюстравана ў нацыянальнай ментальнасці, канфесійным становішчы, гістарычным лёсе. На парадку дня стаіць праблема вывучэння эвалюцыі самаўсведамлення нашай літаратурай нацыянальнай беларускай спецыфікі, вывучэння вобраза «іншага».

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам / І. Абдзіраловіч // Вобраз – 90: літ.-крытычн. арт. – Мн. : Маст. літ., 1990. – С. 43–86.
2. Адамовіч А. Маштабнасць прозы: урокі творчасці Кузьмы Чорнага / А. Адамовіч. – Мн. : Маст. літ., 1972. – 198 с.
3. Бабарэка А. «Зямля» Кузьмы Чорнага / А. Бабарэка // Узвышша. – 1929. – № 4. – С. 67–79.
4. Бабкоў І. Этыка памежжа: транскulturнасць як беларускі досвед / І. Бабкоў // Анталогія сучаснага беларускага мыслення. – СПб. : Невский простор, 2003. – С. 64–78.
5. Багдановіч М. Забыты шлях / М. Багдановіч // Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 2. – Мн. : Маст. літ., 1993. – 600 с.
6. Конан У. Архетыпы беларускага менталітэту: спроба рэканструкцыі паводле нацыянальнай міфалогіі і казачнага эпасу / У. Конан // Беларусіка-Albathenica. Кн. 2. – Мн. : Нацыян. навукова-асветны цэнтр імя Ф. Скарыны, 1993. – С. 18–29.
7. Корань Л. Цукровы пеўнік: літ.-крыт. арт. / Л. Корань. – Мн. : Маст. літ., 1996. – 286 с.
8. Чорны К. Збор твораў. У 8 т. Т. 4. Лявон Бушмар; Вясна : аповесці ; Ідзі, ідзі ; Бацькаўшчына : раманы / К. Чорны. – Мн. : Маст. літ., 1973. – 485 с.
9. Чорны К. Збор твораў. У 8 т. Т. 6. Пошукі будучыні. Млечны шлях. Вялікі дзень. Скіп'еўскі лес : аповесць / К. Чорны. – Мн. : Маст. літ., 1973. – 520 с.
10. Чорны К. Збор твораў. У 8 т. Т. 7. П'есы. Няскончаныя раманы і аповесці / К. Чорны. – Мн. : Маст. літ., 1973. – 584 с.